

आनंदमठ

बंकिमचन्द्र चट्टोपाध्याय

अनुवाद : श्रीपाद जोशी

युनिव्हर्सल पब्लिकेशन्स

आनंदमठ : श्रीपाद जोशी

© प्रकाशक

युनिव्हर्सल पब्लिकेशन्स

अक्षरजुळणी

सारिका महाजन

मुखपृष्ठ

गौरव कुंठे

मुद्रक

श्याम-सुंदर, कोल्हापूर.

किंमत

रुपये २००/-

स्व नु मां त्वद्धीनजीविताम्
विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः॥

स्वर्ग व मृत्युलोक यांत संबंध आहे. तोच संबंध चालू ठेवण्यासाठी या ग्रंथाची ही
अशी अर्पणपत्रिका तयार करण्यात आली आहे.

ये तु सर्वाणि कर्माणि य संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्
भवामि नचिरात् पार्थ मय्यविशितचेतसाम्॥
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय॥

– श्रीमद्भगवद्गीता : १२ ढ ते ९

(मूळ बंगाली आवृत्तीला ग्रंथकर्त्याने लिहिलेली अर्पणपत्रिका)

अनुक्रम व संदर्भ-साहित्य

हा ग्रंथ मुख्यतः 'आनंदमठ' कादंबरी वाचकांच्या हाती देण्यासाठी प्रसिद्ध केला जात आहे. यातील पृष्ठ २१ पासून १९५ पर्यंत म्हणजे एकशे पंचाहत्तर पृष्ठांत मूळ कादंबरी आलेली आहे. प्रारंभीच्या पृष्ठ ७ ते ११ अनुवादकाच्या भूमिकेनंतर पृष्ठ १३ पासून २० पर्यंत संपादकीय प्रस्तावना आहे. पुढे पृष्ठ १९६ ते १९८ पर्यंत बंकिमचंद्रांच्या अभिजात साहित्याचे अलौकिक भाष्यकार श्री अरविंद यांच्यासंबंधीची माहिती आलेली आहे.

परिशिष्टात पृष्ठ १९९ पासून अखेरपर्यंत (पृष्ठ २१५ पर्यंत) सतरा पानांत 'आनंदमठ' कादंबरीसंबंधीचे संदर्भ-साहित्य संग्रहित केले आहे. याच ग्रंथाबरोबर प्रसिद्ध होत असलेले दुसरे पुस्तक 'वन्दे मातरम्' हेही वास्तविक याचबरोबर वाचले जाणे आवश्यक आहे. ही दोन्ही पुस्तके परस्परपूरक आहेत. प्रत्येक पुस्तकाचा आशय नि अर्थ समर्पकपणे समजण्यासाठी दोन्ही पुस्तके हाताशी असणे इष्ट ठरेल.

कादंबरीचे मुखपृष्ठ लेखकाने या कादंबरीला लिहिलेल्या मूळ उपोद्घाताला अनुसरून आहे. अनुवाद श्री. श्रीपाद जोशी यांनी मुळावरून केलेला आहे. या ग्रंथासाठी ज्या संदर्भ-साहित्याचा उपयोग झाला किंवा करण्यात आला त्या साहित्यकारांचा नि त्यांच्या संपादकांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख आम्ही येथे करित आहोत.

विशेषतः वाराणसीचे या बाबतीतील संशोधक लेखक श्री. विश्वनाथ मुखर्जी यांच्या लेखांचा आम्ही भरपूर उपयोग केला असून त्याबद्दल आम्ही त्यांचे सदैव ऋणी आहोत.

Anandamath : Translation by Shri Arobindo and

Barindrakumar Ghosha.

Bankim-Tilak-Dayanand by Shri Arobindo (1940)

वन्दे मातरम् : अमरेन्द्र गाडगीळ (पहिली आवृत्ती, १९७२)

स्मारिका : वंदे मातरम् शताब्दि महोत्सव, वाराणसी (१९७६)

आनंदमठ (संक्षिप्त मराठी) : भा. वि. वरेरकर (१९५५)

प्रारंभीच म्हटले आहे की ही 'आनंदमठ' कादंबरी म्हणजे काही एक कल्पित सर्वसाधारण साहित्यकृती नव्हे. तो एक स्वतःच इतिहास आहे आणि त्याला ऐतिहासिकतेचा आधार आहे. यासंबंधीचे महत्त्वाचे ऐतिहासिक पुरावे व त्यासंबंधी जाणकारांनी, अभ्यासकांनी वेळोवेळी केलेले विवेचन या कादंबरीच्या ग्रंथांतच कोठेतरी सलगपणे स्वतंत्रपणे देणे आवश्यक होते. हे सर्व संदर्भ-साहित्य वाचल्याशिवाय 'आनंदमठ' ही कादंबरी नीट समजूनच घेता येणार नाही; त्याशिवाय तिच्यातून अभिप्रेत असलेला योग्य तो अर्थ नि आशय वाचकाला प्रतीत होऊ शकणार नाही. म्हणून त्या संदर्भ-साहित्याचा संग्रह पुढे केला आहे.

तसेच या कादंबरीच्या मूळ प्रेरणा, लेखकाने वापरलेले मूळ साहित्य, त्याचा त्याने केलेला उपयोग यासंबंधीही तपशीलवार विवेचन जे नव्याने उपलब्ध आहे त्याचाही समावेश या ग्रंथातच करणे आवश्यक वाटले.

या परिशिष्टात दिलेले उतारे व संदर्भ बरेचसे वाराणसी येथे ऑक्टोबर १९७६ मध्ये झालेल्या 'वन्दे मातरम् शताब्दि महोत्सवानिमित्त' प्रसिद्ध झालेल्या स्मरणिकेतून (स्मरणिका) घेतलेले आहेत. याशिवाय इतर काही अन्य ठिकाणांहून उपलब्ध झाले आहेत.

अनुवादकाची भूमिका

१९४२ च्या स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये येरवड्याच्या तुरुंगात असताना मी बंगाली शिकण्यास सुरुवात केली तेव्हा सर्वात प्रथम श्री. बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय यांच्या सर्व कादंबऱ्या मी वाचून काढल्या. बंकिमचंद्रांची भाषा जुन्या वळणाची, संस्कृतप्रचुर असल्यामुळे संस्कृतचा थोडाफार परिचय असलेल्या बिगरबंगालीभाषी अभ्यासकांना ती अल्प प्रयत्नाने समजू शकते. इतर सर्व भाषांप्रमाणे बंगाली भाषेच्याही दोन प्रमुख शैली आहेत. त्यांना 'साधू' व 'चलित' अशी नावे आहेत. 'साधू' म्हणजे शिष्ट, भद्र, मार्जित-जिला आपण पुस्तकी म्हणू अशी भाषा. चलित म्हणजे प्रचलित, चालू. लोकांच्या बोलण्यात येणारी भाषा. बंकिमचंद्रांनी प्रामुख्याने 'साधू' भाषेचाच वापर केला असल्यामुळे ती अन्य भाषिकांना सोपी वाटते. संस्कृतप्रचुरतेमुळे तिच्यात एक प्रकारचे अभिजात लालित्यही निर्माण झाले आहे.

आंतरभारती संस्थेची स्थापना झाल्यानंतर १९५३ साली त्या संस्थेचा कार्यवाह या नात्याने मी पुण्यात बंगाली व उर्दूचे वर्ग चालवीत होतो. त्यावेळी बंकिमबाबूंची 'आनंदमठ' ही कादंबरी मी शिकवीत असे. त्या निमित्ताने या कादंबरीचा विशेष अभ्यास करण्याची संधी मला मिळाली. या कादंबरीचा श्री. मामा वरेरकर यांनी केलेला मराठी अनुवाद त्यावेळी मी पाहिला होता. मात्र त्याचा मला फारसा उपयोग झाला नाही. कारण कादंबरीतील जो भाग मला अडत असे तेवढाच नेमका त्यांच्या अनुवादात गाळला असल्याचे मला आढळून येई. म्हणून मग ख्यातनाम बंगाली लेखक श्री. शरदिंदु बंद्योपाध्याय यांचे साह्य घेऊन मी ती संपूर्ण जबाबदारी विद्यार्थ्यांना शिकविली. त्यावेळी केलेली टिपणे मला या अनुवादाच्या वेळी पुष्कळच उपयोगी पडली.

'आनंदमठ' ही भारतमातेची भक्ती शिकविणारी एक आगळी कादंबरी आहे. गेली सुमारे शंभर वर्षे बंगाली तरुणांना ती देशभक्तीचा पाठ देत आली आहे. श्री. अरविंदासारख्या परिणतप्रज्ञ महापुरुषाने या कादंबरीच्या काही भागाचा इंग्रजीत

अनुवाद केला होता. आणि उरलेला अनुवाद त्यांचे बंधू प्रख्यात क्रांतिकारक श्री. बारींद्रकुमार घोष यांनी केला होता. यावरून त्या काळात या कादंबरीने बंगाली युवकांना कसे भारून, झपाटून टाकले होते याची कल्पना यावी.

भारताच्या स्वातंत्र्यसैनिकांना सदैव प्रेरणा देत आलेले 'वंदे मातरम्' हे राष्ट्रगीत म्हणजे या कादंबरीचा प्राण आहे. या कादंबरीच्या लोकप्रियतेत त्याचा फार मोठा वाटा आहे. वारांगनेसारख्या नृपनीतीने या राष्ट्रगीताच्या बाबतीत अधूनमधून धरसोडपणा केला असला तरी लोकांच्या अंतःकरणांवरील त्याची पकड कधीच ढिली पडली नाही. या गीतासाठी ही कादंबरी वाचणारेही लक्षावधी वाचक भेटतील.

कादंबरीच्या तंत्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास ही एक रोमांचकारक (रोमँटिक) कादंबरी आहे. अनेक जागी तिची वास्तवापासून फारकत झालेली आहे. योगायोग, चमत्कार यांची तिच्यात रेलचेल आहे. इतके असूनही ती जुनाट, बुरसटलेली वाटत नाही. वाचकांवरील तिची पकड शेवटपर्यंत कायम राहते. तंत्रदृष्ट्या कालबाह्य झालेली असूनही ही कादंबरी ताजी, टवटवीत वाटते. सामान्य रहस्यकथा वाचताना वाचकांमध्ये जो अलिप्त तटस्थपणा असतो तो ही कादंबरी वाचताना राहात नाही. वाचक कथावस्तूशी नकळत एकरूप होत जातो.

'वंदे मातरम्'ला विरोध करणाऱ्यांनी असा एक आक्षेप उपस्थित केला होता की, 'आनंदमठ ही मुस्लिमविरोधी कादंबरी आहे; आणि म्हणून तिच्यात आलेल्या या गीताला आमचा विरोध आहे.' अधिक बारकाईने विचार केल्यास हा आक्षेप निराधार असल्याचे दिसून येईल. बाह्यतः असे दिसते की संतानांचे बंड हे मुस्लिम राज्यकर्त्यांविरुद्ध होते. परंतु वस्तुतः ते त्या राज्यकर्त्यांच्या अन्याय-अत्याचार-भ्रष्टाचाराविरुद्ध होते. मुसलमानांच्या जागी हिंदू राज्यकर्ते असते तरी ते झाले असते. मराठी रियासत समाप्त झाल्यावर मराठी प्रजेनेही सुटकेचा निःश्वास टाकला होता व इंग्रजी सत्तेचे स्वागत केले होते, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावे. अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार यांनाही एक मर्यादा असते. राज्यकर्ते ती मर्यादा जेव्हा ओलांडतात तेव्हा त्यांची प्रजा त्यांच्याच जाती-जमातीची असली तरी ती त्यांच्याविरुद्ध बंड करून उठते; आणि प्रसंगी परकीयांचीही मदत घेते, असे जगाचा इतिहास सांगतो. म्हणून अशा बंडाची जबाबदारी बंडखोरांवर नसून राज्यकर्त्यांवर असते. त्या राज्यकर्त्यांकडे ते अमुक एका जाती-जमातीचे आहेत, या भूमिकेतून पाहणे चूक ठरते. न्याय व

अन्याय, सत्य व असत्य, अत्याचारपीडित व अत्याचारी यांच्यातील तो संघर्ष असतो. 'आनंदमठा'तील कथावस्तूकडे याच दृष्टीने पाहिले पाहिजे.

आणखी एक शक्यता गृहीत धरली पाहिजे. ज्या वेळी एखादी जुलमी सत्ता प्रजेला उघडपणे सत्य बोलू देत नाही, अन्यायांना वाचा फोडू देत नाही, दडपशाहीने तिची मुस्कटदाबी करते त्यावेळी कायद्याच्या कचाट्यात सापडणार नाहीत असे अभिव्यक्तीचे मार्ग प्रजा शोधून काढते. ब्रिटिश सत्तेने जो जुलूम, जी दडपशाही चालविली होती तिच्याविरुद्ध ब्र काढण्याचे स्वातंत्र्य भारतीय जनतेला नव्हते. अशा वेळी ब्रिटिश हुकूमशाहीचे प्रतीक म्हणून बंकिमचंद्रांनी बंगालमधील नबाबशाही चित्रित केली असण्याचीही शक्यता नजरेआड करता येणार नाही. म्हणून 'आनंदमठा'तील संघर्ष नबाबशाहीविरुद्ध दिसत असला तरी तो वस्तुतः ब्रिटिश हुकूमशाहीविरुद्धच होता, असे समजता येते.

मग असा प्रश्न उपस्थित होतो की, कादंबरीच्या शेवटच्या प्रकरणांत लेखकाने तिला अशी विचित्र कलाटणी का दिली? इंग्रजांचे राज्य हे ईश्वरी वरदान आहे, असे मनापासून मानणारे विचारवंत त्या काळी भारतात होतेच. आणि एका मर्यादित त्यांच्या म्हणण्यात तथ्यही होते. इंग्रजांच्या संपर्कामुळे भारतीयांना ज्ञानविज्ञानाची असंख्य दारे उघडी झाली हे खरेच होते. परंतु परिस्थितीजन्य पुरावा लक्षात घेता बंकिमचंद्रांची भूमिका अशी नव्हती, असे दिसते. त्यांना मनातून ब्रिटिश राज्य नकोच होते. परंतु ते स्वतः मोठे सरकारी अधिकारी होते; आणि स्वतःच्या तत्त्वांपायी सुखासीन जीवनावर तिलांजली देण्याचे मानसिक सामर्थ्य त्यांच्यात नव्हते. म्हणून त्यांनी कादंबरीच्या शेवटच्या प्रकरणात ब्रिटिश सत्तेचे समर्थन केले. वस्तुतः कादंबरी सातव्या प्रकरणानंतर संपते. आठवे प्रकरण हे नंतर जोडलेल्या शेपटीसारखे किंवा ठिगळासारखे आहे.

'इंग्रजांनी बंगाल देशाला अराजकतेतून बाहेर काढले' हे पाचव्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेतील वाक्यही असेच आपल्या राजनिष्ठेच्या प्रदर्शनासाठी त्यांनी लिहिले असावे असे वाटते. तसे नसते तर 'आनंदमठा' ही कादंबरी बंगालमधील असंख्य क्रांतिकारकांना ज्यांत श्रीअरविंदांचाही समावेश होता, मातृभूमीसाठी सर्वस्वाचा त्याग करण्याची प्रेरणा देऊ शकली नसती. अन्याय-अत्याचारांविरुद्ध संघर्ष व त्या संघर्षात न्यायाचा अंतिम विजय दाखविणारी एक अत्यंत प्रभावशाली कादंबरी म्हणूनच 'आनंदमठा'कडे पाहणे उचित होईल. हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा जोरदार पुरस्कर्ता

असूनही मी या कादंबरीचा अनुवाद करण्यास का प्रवृत्त झालो, याचा उलगाडा वरील विवेचनावरून व्हावा.

आता थोडे अनुवादासंबंधी. 'आनंदमठ' ही सामान्य कहाणी नव्हे. तिच्यात जीवनाचे एक सखोल तत्त्वज्ञान आहे. अशा कादंबरीचा हलका-फुलका, मनोरंजक अनुवाद करणे म्हणजे तिच्यावर अन्याय करणे होय, असे मला वाटले. अभिजात व दार्शनिक साहित्याचा अनुवाद करताना सुरसतेला फार महत्त्व न देता मुळाशी जास्तीत जास्त प्रामाणिक राहिले पाहिजे, असे मी मानतो. म्हणून मी हा अनुवाद करताना मूळ संहितेला कोठेही धक्का लागणार नाही असा प्रयत्न केला आहे. बंकिमबाबूंची शैली शंभर वर्षांपूर्वीची असल्याने आजच्या वाचकाला ती काहीशी कृत्रिम वाटणे स्वाभाविक आहे. ती कृत्रिमता काढून टाकणे कांही अगदीच अशक्य नव्हते. परंतु मी तसे केलेले नाही. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, शैलीची कृत्रिमता, प्रसंगांची अदभुतता, असंभाव्य घटनांची रेलचेल वगैरे अनेक रसहानिकारक गोष्टी या कादंबरीत असूनही तिचा प्रभाव थोडाही कमी झालेला दिसत नाही. बंकिमबाबूंच्या शब्दयोजनेतील डौलदारपणा, भारदस्तपणा व काही अंशी क्लिष्टपणा यांची झलक वाचकांना पाहावयास मिळावी म्हणून त्यांचे काही संस्कृतप्रचुर शब्द मी जसेच्या तसे ठेवले आहेत. त्यांचा शब्दानुवाद किंवा भावानुवाद केल्यास रसहानी होईल, त्यांतील गंमत निघून जाईल असे मला वाटले. मात्र ज्यांना त्या शब्दांचा अर्थ समजणार नाही त्यांना अडखळल्यासारखे होऊ नये, कथानकाची साखळी तुटू नये, एवढी खबरदारी मी घेतली आहे. त्यायोगे ज्यांना ते शब्द कळणार नाहीत त्यांचे काही अडणार नाही; परंतु ज्यांना ते कळतील त्यांचा आनंद द्विगुणित होईल असा विश्वास मला वाटतो.

श्री. अरविंद व श्री. बारींद्रकुमार यांनी केलेल्या इंग्रजी अनुवादातही त्यांची हीच भूमिका असावी, असे दिसते. त्यामुळे त्यांच्या अनुवादाचा मला पुष्कळच उपयोग झाला. एक हिंदी अनुवादही माझ्या हाताशी होता. (त्यावर अनुवादकाचे नाव छापलेले नव्हते!) परंतु त्यातील काही उणिवांमुळे त्यांचा मला फारसा उपयोग होऊ शकला नाही. तरीपण या दोन्ही अनुवादांचे ऋण मी कृतज्ञतेने मान्य करतो. मराठी अनुवाद मात्र मला या वेळी उपलब्ध झाले नाहीत; आणि त्यासाठी मी काही प्रयत्नही केला नाही.

सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या या कादंबरीचा मराठी अनुवाद आज